

I. Sursele de cunoaștere ale vocabularului culinar – nume de produse de patiserie Clasificare tematică

A. Literatura opsartitică – Cărți de bucate

a. Cărți de bucate în limba greacă

1. Generale

În literatura greacă a existat un mare număr de tratate culinare generale, scrise începând cu secolul al V-lea a. Puține sunt însă fragmentele păstrate, citate de către Athenaios (sec. II-III p.) în lucrarea *Δειπνοσοφισταί*, *Deipnosophistai* („Banchetul înțelepților”)¹. Sub numele de autori de cărți de bucate (οἱ τὰ ὄψαρτυτικά συνθέντες), numiți de acum înainte „autori opsartitici”², este citat **Mithaicos**³ (Μίθαικος), care ar fi scris cel dintâi, la sfârșitul secolului al V-lea a., un astfel de tratat culinar, intitulat ὄψαρτυτικόν sau ὄψοποιία Σικελική. Se spunea că a fost pentru greci în bucătărie ceea ce a fost Pheidias în sculptură. De la el se păstrează fragmente de rețete la Athenaios și Artemidoros (sec. I p.). Tot autor al unui ὄψαρτυτικόν a fost și **Heracleides**⁴ (Ἡρακλείδης) din Siracuza (sec. IV a.). Cartea sa, foarte cuprinzătoare, era destinată mai ales practicii. Fragmentele păstrate la Pollux și Athenaios cuprind mai multe rețete de produse de patiserie. Alte rețete îi sunt atribuite unui anume **Glaucos**⁵ (Γλαῦκος) din Locroi, care a trăit probabil în secolul al IV-lea a. În aceeași perioadă pare să fi activat și **Heghesippos**⁶ (Ἡγήσιππος) din Tarent, care a scris despre gătitul peștelui, fiind citat și de către Callimachos în lucrarea Πίνακες „Tabele”. Mult mai cunoscut a fost **Epainetos**⁷ (Ἐπαίνετος) (c. 100 a.), care s-a ocupat în mod științific de arta culinară și era considerat o autoritate în materie de vocabular gastronomic. Urmaș al preocupărilor lui, **Artemidoros**⁸ (Ἀρτεμίδωρος) din Tarsos (sec. I p.) a fost un adevărat lexicograf al bucătăriei. Lexiconul *Suda* spune că a adunat ὄψαρτυτικὰ γλῶσσαι „termeni culinari”. Fragmentele păstrate dovedesc că nu se limita numai la vocabular, având adesea rețete întregi. Tot de domeniul lexicului culinar este legat și numele lui **Sophon**⁹ (Σόφων) din Acarnania, care a excerptat din cărți denumiri vechi și aproape legendare de mâncăruri. Athenaios îl numește μάγειρος „bucătar”, ceea ce înseamnă că a fost și practician. **Parmenon**¹⁰ (Παρμένων) din Rhodos scrie la o dată necunoscută un tratat de artă culinară (μαγειρική διδασκαλία) din care Athenaios a păstrat mai multe fragmente. Lexiconul *Suda* menționează o altă lucrare care-i aparține: ὄψαρτυτικὰ κατὰ στοιχείον „carte de bucate în ordine alfabetică”. Se păstrează de la el fragmente numeroase în lucrarea Γεωπονικά, *Geoponika*, titlul unei culegeri de extrase din tratate de agricultură și horticultură compilate în greacă de către Cassianus Bassus în secolul al X-lea. De la alți autori opsartitici s-au mai păstrat la

¹ Cf. Weissbach, *Real-Enc.*, XI, 1, pp. 932-938.

² De la ὄψαρτυτικά [βιβλία], cuvânt format din ὄψον „aliment gătit la foc” și ἀρτύω „a prepara”.

³ Cf. Pl. *Grg.* 518c; Max. Tyr. 17; Ath. 282a, 325f, 516c.

⁴ Cf. Ath. 105c, 114a, 328d, 661e, *Epit.* 58b.

⁵ Cf. Ath. 324a, 516c, 661e.

⁶ Cf. Ath. 516c-d; 643e.

⁷ Cf. Ath. 313b, 328f, 662d; *Sch. in Nic.* 585.

⁸ Cf. Ath. 171b, 387d, 663d-e, *Epit.* 5b.

⁹ Cf. Ath. 403c.

¹⁰ Cf. Ath. 308f.

Athenaios și Pollux numai numele, fără să putem preciza nici măcar secolul în care au trăit: Dionysios¹, Criton, Stephanos, Archytas, Akesias, Philistion², Pantaleon³.

Pentru studiul numelor de dulciuri acești autori sunt importanți, pentru că din ei s-a inspirat în primul rând Athenaios, adesea fără să-i citeze explicit. De asemenea, gramaticii și lexicografii târzii extrag din textele lor termeni, pe care-i glosează drept numele unor produse de patiserie.

2. Speciale

Pe lângă aceste tratate generale, s-au scris și cărți de bucate consacrate unui domeniu anume. Unul dintre acestea este cel intitulat Δείπνον („Ospățul” sau „Cina”), compus în versuri de către liricul **Philoxenos**⁴ din Cythera la sfârșitul secolului al V-lea a. O astfel de lucrare expunea regulile banchetului, ce alimente erau servite și în ce moment anume. Pentru lucrarea de față ne interesează numele de dulciuri atestate în fragmentele păstrate în special la Athenaios. Ele apar cu forma lor dorică, uneori integrate în creații lexicale originale. Există un produs care purta chiar numele poetului, „Philoxenos”, sau al unui mâncău celebru omonim și contemporan cu acesta.

Tot în versuri a scris și **Archestratos**⁵ din Gela în secolul al IV-lea a., contemporan cu Aristotel, o lucrare intitulată *Viață plăcută* (Ἠδυπάθεια), tradusă de către Ennius sub titlul *Hedyphagetică*⁶, cu fragmente referitoare la diverse tipuri de plăcinte. El este autorul și al unor tratate de gastronomie în proză intitulate Γαστρολογία, Γαστρονομία și Ὀψολογία, surse de inspirație pentru gramatici și lexicografi.

La o dată necunoscută, poate în perioada elenistică, scrie și autorul opsartitic **Iatrocles**⁷. Lui i se atribuie mai multe tratate de patiserie și de preparare a pâinii, numite Πλακουντοποιικά, Περὶ πλακούντων sau Ἀρτοποιικός. Este posibil însă ca aceste titluri să fie de fapt variante ale aceleiași cărți. Fragmente de la el sunt păstrate în secolul I p. de către gramaticul Pamphilos, din care citează mai târziu Athenaios. Este una din cele mai credibile surse pentru numele de dulciuri, citând extrase din texte mult mai vechi, astăzi pierdute.

Tot într-o perioadă incertă scrie **Harpocratio**⁸ din Mendes. Nu există fragmente de la el, dar Athenaios îl citează ca fiind unul din principalele sale izvoare de informație. Scrisese probabil, ca și Iatrocles, un tratat special despre produsele de patiserie.

Una din cele mai importante surse, de la care avem mai multe fragmente, este **Chrysippos**⁹ din Tyana, autor al unui tratat (Ἀρτοποιικόν) în secolul I p. despre nume de dulciuri. Un lung fragment este citat de către Athenaios (Ath. 647c-d-e) care-l numește pe Chrysippos „specialist în turte” (πεμματολόγος). Lucrarea trata în special numele de origine străină, adică romane, din punctul de vedere al unui grec. Astfel, Chrysippos este o sursă în primul rând pentru vocabularul latin. El atestă și numele unor dulciuri romane, care nu apar în latină, fiind deduse astfel pe baza formei pe care o luaseră în greacă. De asemenea, confirmă și aduce precizări în plus despre unele produse de patiserie despre care scriu Cato și Varro, probabil unele din izvoarele sale de informare. Nu mai puțin importante sunt fragmentele de la el în care apar denumiri de dulciuri grecești. O categorie aparte o constituie numele produselor de patiserie care au fost împrumutate din greacă în latină și apoi reîmprumutate din

¹ Cf. Ath. 326f, 516c.

² Toți acești autori apar menționați la Athenaios (u. Ath. 516c).

³ Cf. Poll. 6, 70.

⁴ Cf. Macho 9-10 ap. Ath. 341a-d; Ael. VH 12, 44; Ath. 6d-7a.

⁵ Cf. Ath. 278d, 313f, 335d, Epit. 4d.

⁶ Cf. Apul. Apol. 39.

⁷ Cf. Ath. 326e, 646a, 647b.

⁸ Cf. Ath. 648b-c.

⁹ Cf. Ath. 113a, 308f, 648b.

latină în greacă cu formă schimbată. Mai multe denumiri sunt hapax-uri sau forme corupte, care impun conjecturi pentru a fi înțelese.

b. Cărți de bucate în limba latină

Singurul tratat culinar păstrat în latină îi aparține lui **Apicius**¹, care a trăit în secolul I p. El pare să fi scris două lucrări: una, adesea citată², înșira numai ingredientele pentru diverse diverse tipuri de sosuri, cealaltă oferea rețete complete, având pe deasupra și reprezentări grafice, așa cum rezultă dintr-o remarcă a rețetei § 141: *Patellam aeneam qualem debes habere infra ostenditur* „Se arată mai jos ce fel de cratiță de bronz trebuie să aveți”. Este meritul lui E. Brandt, în lucrarea sa apărută în 1927, *Untersuchungen zum römischen Kochbuche*, de a fi demontat în părțile sale componente complexa alcătuire a cărții lui Apicius, așa cum ne-a fost ea transmisă de manuscrise. Ea este formată din:

- 1) o culegere de rețete de mâncare
- 2) o parte din lucrarea lui Apicius „Despre sosuri” (*De condituris*)
- 3) prescripții medicale
- 4) rețete traduse din limba greacă, care își trădează originea atât prin vocabularul folosit, cât și prin precizările explicite.

Acest tratat cu aspect compozit de care dispunem datează din jurul anului 400 p. Criteriul de apreciere este limba, aceeași cu cea dintr-un tratat de medicină veterinară din epocă (*Mulomedicina Chironis*) sau cu relatarea unei călugărițe spaniole (*Itinerarium / Peregrinatio Aetheriae*). Există, de asemenea, o menționare a lucrării într-o scrisoare a Sfântului Hieronim, datată cu mare probabilitate în 385 p., ceea ce ar putea constitui o aluzie la o recentă publicare³. E. Brandt⁴ consideră că, în această epocă, a fost realizată o compilație, compilație, care reunea diversele elemente enumerate mai sus, de către un autor care nu cunoștea foarte bine bucătăria, de vreme ce confunda unele tipuri de mâncare, în schimb era mult mai priceput la prescripțiile medicale, de unde bănuiala că ar fi putut fi un medic. Un asemenea tratat, însă, nu s-a putut alcătui într-o singură zi. E tipul de lucrare de uz curent, la care se adaugă diverse rețete de către diferite persoane. Încet, încet s-a alcătuit acest corpus, de fiecare dată actualizat prin limbă și conținut. Studiile de limbă au dus la concluzia că au existat mai multe stadii succesive ale ediției primare a lui Apicius, din care noi posedăm una singură. Unele din aceste stadii au putut da naștere unei tradiții independente, despre care ne putem face o imagine prin *Excerpta* „Bucăți alese”, existente în continuarea corpusului principal.

Tratatul lui Apicius este sărac însă în privința numelor de dulciuri. Doar câteva astfel de nume sunt atestate în el, confirmând unele informații date de către Petronius. Unele cuvinte apar în tratat cu sensul sau forma evoluată, din perioada târzie a latinei, semn că rețetele respective au fost inserate ulterior în tratat. Există de asemenea și nume de produse de patiserie atestate numai la el.

B. Tratat de agronomie

a. Tratat de agronomie în limba greacă

¹ Cf. Sen. Ep. 95, 42; *ibid.* 120, 19; *id.* De uita beata 11, 4; *id.* Ad Heluam 10, 8-9; Plin. Nat. 8, 209, etc.; Mart. 2, 69, 3, etc.; Iuv. 4, 22-23; Tac. Ann. 4, 1, 3; DC 57, 19, 5; Ath. 7a, 647c, etc.

² Cf. Tert. De anim. 33; Hieron. Adu. Iou. 1, 40; Mythogr. 2, 225; Sch. in Iuu. 4, 23; Sch. in Querolum p. 22, 17.

³ Cf. Hier. Ep. 33, 3.

⁴ Op. cit. p. 130.

O sursă de cunoaștere a vocabularului culinar o reprezintă și autorii de tratate de agronomie. Acestea cuprind, pe lângă sfaturile tehnice legate strict de muncile agricole, informații colaterale despre diverse tipuri de mâncare cu care erau hrăniți în special sclavii care lucrau pe câmp. Tratatul de agronomie ale autorilor de limbă greacă nu s-au păstrat. În epoca elenistică târzie și imperială au fost alcătuite însă crestomații de agricultură sub forma de *collectanea*, cu texte de la autori pierduți din diverse perioade. Un rezumat al acestor compilații este lucrarea bizantină din jurul anului 950 p., numită **Geoponika** (ΓΕΩΠΟΝΙΚΑ), alcătuită de către Cassianus Bassus și dedicată lui Constantin Porphyrogenetul¹. În acest text sunt păstrate informații de la Paxamos, autor al unui tratat culinar Ὀψαρτυτικά. *Geoponika* nu este singurul supraviețuitor din genul său, ci un timpuriu *Geoponikon* grecesc, probabil de atribuit lui Anatolios din Berytos, c. 365, este acum cunoscut numai în traduceri siriace și armene. În fine, cunoașterea bizantină, atât agricolă cât și dietetică, este dezvăluită și din *Geoponikon*-ul călugărului Agapios din Creta, publicat prima dată la Veneția în 1647 – o lucrare modestă, care era încă republicată pentru uzul fermierilor în Grecia sec. al XIX-lea. Aceste texte sunt de folos cunoașterii vocabularului culinar, confirmând uneori unele ingrediente sau moduri de gătire pentru diverse tipuri de dulciuri.

b. Tratatul de agronomie în limba latină

Cea mai importantă mărturie obiectivă pentru ceea ce a însemnat rolul ocupat de bucătăria în societatea romană în secolul al II-lea a. este lucrarea lui **Cato**, *De agri cultura*, care se constituie de fapt într-o grupare de sfaturi ce țin nu numai de agricultură, ci de multe alte domenii, printre care și arta culinară. Astfel, dintr-un total de 162 de capitole / paragrafe, cel puțin 42 conțin informații cu caracter culinar sau sunt chiar rețete, cel mai adesea de produse de patiserie. Sfaturile strict agricole se îmbină adesea cu cele culinare. Ritualul secerișului prilejuiește amintirea tipurilor de turte care se oferă cu această ocazie. Anumite nume de dulciuri, în general de origine grecească, sunt atestate numai la el în literatura latină. Cato își definește de obicei produsele culinare cu ajutorul altor nume din același registru, îmbogățindu-se astfel numărul cuvintelor atestate. Același tratat, care se inspire cu siguranță din surse grecești astăzi pierdute, poate constitui o dovadă pentru existența unor nume de dulciuri în greacă, unde nu sunt atestate.

În secolul I a. **Varro** alcătuiește și el un tratat de agronomie intitulat *De re rustica*, în bună parte inspirat din Cato, pe care îl numește explicit drept sursă. Deși tributar predecesorului, Varro aduce unele informații noi, în special despre numele turtelor de sacrificiu. Lucrarea omonimă a lui **Columella** din secolul I p. este de folos în măsura în care confirmă unele date ale lui Cato și Varro. De asemenea, nemenționarea la el a numelor de dulciuri atestate la Cato este un semn al dispariției lor în vremea în care scrie acesta.

C. Tratatul de medicină

a. Tratatul de medicină în limba greacă

Printre sursele colaterale de cunoaștere ale vocabularului culinar se numără și tratatele medicale. Medicii oferă adesea informații despre alimentele recomandabile în tratarea unor afecțiuni, multe dintre ele, tipuri de dulciuri. Cel dintâi este **Hippocrates** în secolul al V-lea a. În lucrarea *De morbis popularibus* sau *Epidemiae*² el face distincție între diversele nume ale prăjiturilor cu miere. În *De mulierum affectibus* descrie în amănunt unele tipuri de turtă.

¹ Cf. W. Gemoll, *Untersuchungen über die Quellen, der Verfasser und die Abfassungszeit der Geoponica*, Berlin, 1883.

² Prin tradiție numele operelor sunt citate în latină.

Există de asemenea nume de produse de patiserie atestate exclusiv în tratatele medicale, cum sunt cele din *De diaeta*. Uneori denumirile unor prăjituri sunt scrise diferit într-un tratat precum *De affectionibus interioribus*, față de cele cunoscute din alte surse. De o importanță la fel de mare, deși de dată probabil ulterioară, sunt și tratatele atribuite lui Hippocrates și grupate în *Corpus Hippocraticum*. Unul dintre acestea, în care apar nume de dulciuri, este *De diaeta acutorum*.

Contemporan și urmaș al lui Hippocrates este **Diocles** din Carystos. Este o sursă pe care o cunoaștem prin fragmentele păstrate la medicii care i-au succedat, Galenos și, în special, Oribasius. Lucrarea sa *Precepte sănătoase* (Ἰγλιεὶνά), care trata despre dieta recomandată în fiecare anotimp, este un izvor de inspirație și pentru Athenaios, atunci când vrea să facă distincție între anumite nume de prăjituri.

De o mai mică importanță pentru vocabularul culinar sunt fragmentele din scrierile medicului **Dieuches** din secolul al III-lea a. Într-un pasaj citat de către Oribasius, el face diferență între diverse nume de turte sacrificiale.

În secolul I p. **Dioscorides** reia în *De materia medica* mai multe rețete de la Hippocrates. El atestă însă evoluția semantică pe care o suferiseră numele preparatelor culinare până în această perioadă, inclusiv influența limbii latine asupra anumitor termeni.

Un text medical din aceeași epocă, numit convențional *Anonymus Londinensis* și inspirat probabil dintr-o culegere de sfaturi medicale intitulate Ἰατρικὰ, care i-au aparținut medicului Menon din secolul al IV-lea a., atestă și el nume de dulciuri.

La începutul secolului al II-lea p. medicul **Archigenes** din Apamea, practicând medicina la Roma, era cunoscut pentru introducerea unor termeni noi în limbajul medical și pentru încercarea de a fixa acest vocabular tehnic într-un dialect. Cele câteva nume de produse de patiserie păstrate de la el sunt citate de către Oribasius.

Medicul cu cele mai multe informații despre vocabularul culinar este **Galenos** din Pergam, care a scris în a doua jumătate a secolului al II-lea p. El consacră unor tipuri de dulciuri capitole întregi în *De alimentorum facultatibus*, descriind în amănunt ingredientele și modul de preparare. În tratatul *De rebus boni maliq̄ue suci* face constatări lingvistice interesante despre modificarea unor denumiri culinare de-a lungul timpului. Face, de asemenea, deosebirea între felul în care numeau atenienii un tip de prăjitură față de restul grecilor. În rețetele pe care le preia de la Hippocrates oferă etimologia unor nume, pentru a explica mai bine înțelesul lor, în tratatul intitulat *Linguarum seu dictionum exoletarum Hippocratis explicatio*. Există de asemenea nume de dulciuri atestate numai de către acesta.

În secolul al IV-lea p. **Oribasius** dedică împăratului Iulian vastele sale *Collectiones medicae*, compilate la sugestia sa nu numai din lucrările lui Galenos (în special *De alimentorum facultatibus*), dar și din numeroase autorități mai puțin cunoscute. Primele cinci cărți ale acestora sunt dedicate proprietăților dietetice ale alimentelor. Ele sunt importante nu numai pentru că reprezintă un ghid dietetic al perioadei, ci și pentru că păstrează multe pasaje din lucrări astăzi pierdute. Importanța acestei lucrări constă în evidențierea unor evoluții semantice, semnalate de autor, prin raportare la textele mai vechi.

La începutul secolului al VI-lea p. **Aëtius** din Amyda compilează surse vechi, inserând scurte remarci referitoare la numele unor dulciuri. La mijlocul secolului, medicul **Alexander Trallianus** se inspiră în *Therapeutica* din Oribasius, aducând completări despre modul de ornare a unor produse de patiserie.

În secolul al VII-lea p. **Paulos** din Egina (Paulus Aegineta) este o sursă prețioasă. Este singurul care atestă sub formă diminutivală numele unor plăcinte, cu inovații față de predecesori.

În secolul al IX-lea p. medicul **Leo** oferă unele rețete surprinzătoare în *Conspectus medicinae*, trădând evoluțiile semantice, pe care le suferiseră numele unor preparate de patiserie.

b. Tratat de medicină în limba latină

Literatura medicală în limba latină este mult mai săracă în privința numelor de dulciuri. Medicul **Celsus**, compilând în secolul I p. surse grecești, recomandă unele produse care sunt relevante mai mult pentru vocabularul grec, atestând însă și folosirea lor în latină.

În secolul al V-lea p. **Caelius Aurelianus** traduce un tratat, azi pierdut, din medicul Soranos (sec. II p.) sub titlul *Tardae uel chronicae passionēs*, unde echivalează numele dulciurilor din greacă cu nume de produse similare din latină, oferind astfel informații despre ambele limbi.

Majoritatea numelor de produse de patiserie apar însă după secolul al VI-lea p. în traduceri latine ale tratatelor medicale grecești. Cele mai importante sunt versiunea latină pentru lucrarea *De podagra* a medicului Rufus din Ephes, care scrisese în secolul al II-lea p.; o altă versiune este cea a medicului grec Philagrius, care a trăit după Galenus și înaintea lui Oribasius, probabil în secolul al III-lea p.; multe informații apar și în *Synopsis ad Eusthatium filium* al medicului grec Oribasius, în traducerea latinească a tratatului *De materia medica* al lui Dioscorides, în *Medicina Plinii (Valeriani)* sau într-o versiune latină din *Therapeutica* a lui Alexander Trallianus. Toate aceste tratate atestă nume de dulciuri, care sunt fie echivalări în latină ale unor produse similare din Grecia, fie împrumuturi sau transliterări ale unor cuvinte grecești. Sunt cazuri în care, pe baza unei traduceri în latină, poate fi reconstituit un termen grecesc neatestat.

D. Texte literare

a. Texte literare în limba greacă

1. POEZIE

Cea mai bogată sursă de cunoaștere pentru vocabularul culinar în general, dar și pentru câmpul semantic al numelor de dulciuri în particular, o reprezintă textele literare. Între acestea poezia se evidențiază nu atât prin mulțimea informațiilor, cât prin vechimea lor.

Cele mai vechi referiri la numele unui fel de prăjitură câmpenească vin de la **Hesiod** în *Munci și zile* (Ἔργα καὶ ἡμέραι). După el referiri sporadice pot fi întâlnite și la lirici. **Alcman** vorbește de diverse turte sacrificiale oferite cu ocazia ceremonialului nupțial. De la el știm că anumite produse sunt de origine laconiană. **Stesichoros** și iambograful **Solon** au și ei câteva atestări în acest sens.

În secolul al VI-lea a. **Anacreon** face referiri la turtele servite cu vin, în timp ce iambograful **Hipponax**, la cele oferite ca ofrandă la sărbătoarea Θαργῆλια, ținută în cinstea lui Apollo și Artemis.

Tot în rândul surselor poetice poate fi amintit mimograful **Sophon** din secolul al V-lea a. În mimul *Soacra* (Πενθερά) se vorbește despre ce fel de prăjituri erau mâncate de copii. În aceeași perioadă autorul de parodii și comedograful **Hegemon** asociază numele unor plăcinte cu brânză cu diverse tipuri de pâine.

În secolul al IV-lea a. fragmente din **Philetas** confirmă textele medicilor mai vechi.

În secolul al III-lea a. o sursă importantă o constituie mimograful **Herondas**. În mimiambul *Profesorul* (Δάσκαλος) țiglele unei case sunt comparate cu niște turte tari, iar în cel numit *Femeile la templul lui Asclepios aducând ofrande* (Ἀσκληπίω ἀνατιθεῖσαι καὶ θυσιάζουσαι) sunt atestate numele unor turte de cult.

Idilele lui **Theocrit** menționează existența unor proverbe în componența cărora existau nume de dulciuri. Fragmente din **Callimah** sunt importante pentru ritualurile în care erau

servite anumite turte sacre. Sursele antice îl considerau un inovator în materie de vocabular culinar.

Începând cu secolul al III-lea a. informații folositoare pot fi extrase și din culegerea *Antologia Palatină*, care reunește însă și epigrame datate mai înainte sau mai târziu. Ad(d)aios din Macedonia (sec. IV a.), Asclepiades (sec. III a.), Leonidas din Tarent (sec. III a.), Cornelius Longus (sec. I p.), Cn. Gaetuliscus Lentulus (sec. I p.), Palladas (sec. IV-V p.) sunt epigramiști care folosesc nume de dulciuri în cele mai variate contexte.

În secolul al II a. poetul epic **Nicandros** vorbește despre nume de turte închinat de către etolieni zeilor. Din aceeași perioadă sau poate din secolul I a. datează și poemul parodic *Batrachomyomachia* care are meritul de fi singurul care atestă un tip de plăcintă.

2. ISTORIE

Textele istoricilor sunt importante nu numai pentru informațiile de *realia* pe care le oferă despre obiceiurile culinare, ci în primul rând pentru constatările de natură lingvistică ce pot fi făcute pe baza acestora.

În secolul al V-lea a. **Herodot** este cel dintâi care vorbește despre ce tipuri de turte sacre obișnuiau să închine zeilor locuitorii din Chios sau despre turtă oferită de atenieni șarpelui care păzea Acropola. Tot el echivalează nume de dulciuri scite cu unele grecești, care aveau o compoziție apropiată.

Istoricul **Androtion**, la confluența dintre secolele V și IV a., este cel dintâi care folosește un nume de prăjitură pentru a caracteriza un alt produs de patiserie.

În secolul al IV-lea a. **Theopomp** scrie despre unele produse de patiserie de lux incompatibile cu intransigența spartană. Informații utile pot fi găsite și la **Hecateu** din Abdera sau la **Philochoros**, care atestă obiceiul de a se purta la răspântii un tip de turtă al cărei nume trimitea la luminarea cerului din două părți diferite. De asemenea, în aceeași perioadă istoricul **Hermias** spunea că legea căsătoriei la Naucratis interzicea să oferi la nuntă prăjituri cu miere, traducând acolo termenii egipteni în greacă. **Clidemos** (cunoscut și cu numele de Clitodemos) vorbește într-un fragment din *Istoria Atticii*, păstrat în lexiconul lui Hesychios, despre un tip de turtă sacrificială ce purta numele „bouului”. O importantă mărturie lingvistică vine în această perioadă și de la istoricul **Phanias**, care spune într-un tratat *Despre Plante* că numele unei anumite plăcinte era folosit și pentru a denumi o varietate a nalbei cultivate.

În secolul al III-lea a. **Polybios** folosește numele unor dulciuri drept un instrument lingvistic cu care poate sugera o anumită imagine. El compară primele scuturi pe care le aveau romanii din piele de bou cu plăcintele „bombate”, trimițând la proeminența acestora din mijloc (ὀμφαλός). *Istoriile* sale arată modul în care realitățile romane erau traduse în greacă. În aceeași perioadă istoricul **Semos** din Delos scrie în *Istoria Delosului* despre niște prăjituri-pâine care luau forma, și uneori numele, unor animale. Tot el amintește că, în insula Hecate, locuitorii Delosului îi aduceau ca sacrificiu lui Iris un anumit tip de turtă. Probabil în aceeași perioadă, **Harmodios** spune într-un fragment din lucrarea Περὶ τῶν κατὰ Φιγᾶλειαν νομίμων că existau prăjituri speciale servite în pritaneu. De asemenea, istoricul **Sosibios** din Sparta relatează despre niște plăcinte specific laconiene care aveau forma unui sân, fiind folosite la banchetele femeilor și servite cu ocazia cântării unui encomion în cinstea unei fecioare, din partea celor care o urmau într-un cor.

În secolul al II-lea a. istoricul **Menecl** vorbește despre turte rotunde oferite lui Apollo, informație confirmată și de către **Cornelius Alexander Polyhistor** în aceeași perioadă.

Diodor din Sicilia și **Polycrates** reiau în secolul I a. informații mai vechi, înnoind însă uneori vocabularul. Același lucru îl face și **Dionis din Halicarnas**, descriind obiceiuri vechi grecești cu temeni din perioada în care trăiește, influențați uneori de limba latină.

Contemporan cu aceștia, istoricul **Nicocles**, de origine lacedemoniană, este singurul care atestă numele unor dulciuri laconiene.

În a doua jumătate a secolului I p. **Plutarh** schițează în *Quaestiones conuiuales* obiceiurile de cină ale Greciei ca provincie romană. De aici transpare o puternică influență asupra Greciei din partea Romei, inclusiv în chestiuni culinare. Vorbește despre obiceiul de a oferi o prăjitură drept răsplată celui care a câștigat într-un concurs de dans sau despre anumite tipuri de plăcinte care luau forma unui oraș în miniatură; în tratatul *De Iside et Osiride* spune că, în ceremonialul închinat celor Două Zeițe (Demeter și Persephona), erau preparate prăjituri care aveau pe ele modelați hipopotami. Nu puține sunt referirile la tipurile de turte sacrificiale oferite cu prilejul unor sărbători, precum cea din Sicilia numită Κοτύττια. În *Viețile* unor personaje romane același autor traduce în greacă numele unor dulciuri romane, fiind astfel o sursă pentru ambele vocabulare.

Tot despre realități romane vorbește în secolul al II-lea p. și istoricul **Dio Cassius**, redând în greacă nume consacrate pentru turtele de cult romane. Nume culinare cu un fonetism diferit sunt atestate în aceeași perioadă și de către istoricul **Polemon**.

Un singur istoric, **Ioannes Laurentinus**, în secolul al VI-lea p., mai atestă nume de preparate de patiserie, oferind pentru unele denumiri de plăcinte grecești etimologii populare prin apropierea de nume de orașe romane.

3. TRAGEDIE

Foarte puține nume de dulciuri sunt atestate la tragici. Genul literar impunea un vocabular diferit. Cu toate acestea câteva fragmente sunt foarte utile în analiza diacronică a unor termeni.

În secolul al V-lea a. fragmente din piese pierdute ale lui **Sofocle** conțin nume de turte oferite zeiței Hecate. Mai multe sunt informațiile extrase de la **Euripide**. În *Helena* (Ἑλένη) un tip de turtă este arsă pe altar. Într-un pasaj coral din tragedia *Troienele* (Τροιάδες), referitor la sacrificiile aduse lui Zeus, se vorbește despre „divinele «luni» ale frigienilor, în număr de douăsprezece”, care denumesc de fapt un tip de turte, așa cum rezultă și din fragmente din piesa pierdută *Erechtheus* (Ἐρεχθεύς). Există și nume de plăcinte care apar numai la Euripide, precum cea din piesa *Cretanele* (Κρηῆται). De folos pentru confirmarea unor ipoteze este și un fragment din tragiografiul **Achaios** din aceeași perioadă.

Un singur autor de tragedii mai atestă astfel de termeni, în secolul al III-lea a., **Lycophron** în piesa *Alexandra* (Ἀλεξάνδρα).

4. COMEDIE

a. Comedia veche:

Comedia este sursa cea mai bogată pentru cunoașterea vocabularului culinar. Înflorirea ei în secolele V-IV a. coincide cu perioada clasică a Athenei. Genul literar însuși nu numai că permitea descrierea mâncării, dar chiar o impunea în numeroase scene de gen. Bucătarul este un personaj tip în cadrul comediei, iar scenele de banchet sunt omniprezente. Mai mult decât atât, în cadrul comediei vechi și noi, a existat un motiv literar al vieții îmbelșugate din „Vârsta de aur”, un fel de „Eldorado”, în care mesele sunt prezentate pline de bunătăți, iar alimentele se întrec unele cu altele pentru a fi mai gustoase. În astfel de scene abundă nume de dulciuri dintre cele mai diverse.

În secolului al V-lea, unul din primii comediografi este **Cratinos**. Într-un fragment din piesa *Legile* (Νόμοι) un tip de plăcintă era prin excelență servit fierbinte, preparat dimineața și scoțând încă aburi când era vândut. Dintr-un vers izolat din piesa *Busiris* (Βούσιρις) aflăm că

o turtă de sacrificiu purta numele „boul”. Aceeași plăcintă fierbinte apare în a doua ediție din piesa *Dionysos* (Διόνυσος) a lui **Magnes**, care o prezintă ca pe una peste care trebuie să suflă înainte de a o mânca. Dintre cei dintâi autori de comedie trebuie amintit și **Epicharm**, care în *Nunta lui Hebe* (Ἡβης γάμος) atestă mai multe denumiri culinare.

O sursă plină de informații este **Pherecrates**. Piesele în care apar nume de dulciuri sunt *Dezertorii* (Αὐτόμολοι), *Bune de nimic* (Κραπαταλλοί), *Perșii* (Πέρσαι), *Minerii* (Μεταλλῆς), precum și fragmente din comedii cu nume necunoscut. La el apar scene de banchet cu accente fanteziste, unde râuri de sos negru apar scurgându-se peste prăjiturile numite *Ahile*. Numele turtelor sacrificiale, care în general lipsesc din comedie, apar la el pentru a parodia scene de cult.

Asemenea parodieri ale sacrificiului apar și la **Telecleides** într-un fragment din piesa *Durii* (Στεῖργοί), unde un personaj îi „ordonă” lui Hermes să înghită un anumit tip de turte. Nu lipsesc scenele unde alimentele își doresc să facă pe plac stăpânului: în piesa *Amfichionii* (Ἀμφικτυόνες) niște sturzi își iau singuri zborul împreună cu plăcintele cu lapte în gătlejul oamenilor.

Dintre comedioграфи cel ce atestă cele mai multe tipuri de dulciuri este însă **Aristofan**. Piesele lui abundă în termeni din vocabularul culinar, adesea cu semnificații metaforice ascunse. În comedia *Comesenii* (Δαιταλεῖς) un tip de turtă numită „favoare” era trimisă iubitelui sau iubitei pentru a-i solicita bunăvoința. În *Acharnienii* (Ἀχαρνῆς) o scenă de banchet scoate în evidență semnificațiile ascunse ale numelor plăcintelor asociate cu cele ale curtezanelor. În *Cavalerii* (Ἴππῆς) un vânzător de cârnați, declamând în fața poporului din Argos, este indignat că, în timp ce Themistocles este exilat, Paphlagonianul (*id est* Creon) „își șterge mâinile de prăjituri «Ahile»”, altfel spus se înfruptă din cele mai alese bunătați. Din piesa *Norii* (Νεφέλαι) aflăm că existau dulciuri cu care puteai îmbuna pe cineva, așa cum Strepsiades îi cere lui Socrate o plăcintă cu miere pentru a intra în grotă lui Trophonios, păzită de șerpi. Tot de aici reiese că o altă plăcintă avea forma și numele unui „car micuț”. În *Viespile* (Σφήκες) soția îl așteaptă acasă pe Philocleon cu un fel de „prăjitură-sufleu”, atunci când vine cu salariul. În *Pacea* (Εἰρήνη) o turtă cu susan este privită ca preludiv pentru dragoste, într-o scenă în care un sclav îl încurajează pe Trigeu să se bucure într-un pat de nuntă de o copilă. În sacrificiile premergătoare întemeierii „Cetății cucilor din nori” din comedia *Păsările* (Ὀρνιθεῖς) Peisetairos¹ vorbește despre ce daruri trebuie date fiecărui zeu, reieșind că un tip de plăcintă acoperită cu miere era adusă ca ofrandă lui Heracles. În *Lysistrata* (Λυσιστράτη) o prăjiturică are valoarea unei monezi folosite la porțile Infernului, pentru a îndupleca Cerberul la trecerea Styxului. Într-o scenă de sacrificiu din *Thesmophoriazousai* (Θεσμοφοριάζουσαι) numele unei turte este asociat cu jurământul către „Cele două Zeițe” (Demetra și Persephona), iar o plăcintă numită „piramida” apare într-o expresie proverbială în epocă, „a noastră este plăcinta”, adică al nostru este întreg câștigul. În *Braștele* (Βάτραχοι) un sclav îl invită pe Heracles la banchet, spunându-i că zeița Persephona i-a pregătit o întregă masă: pâini, piure de legume, un bou întreg, plăcinte și prăjituri. În *Adunarea femeilor* (Ἐκκλησιάζουσαι) alimentele sunt alese nu atât pentru rolul lor culinar, cât pentru posibilitatea de a fi interpretate într-o cheie obscenă. Numeroase informații pot fi găsite și în comedia *Ploutos* (Πλοῦτος): sclavul Carion povestește cum a văzut un preot furând de pe masa sacră turte; Hermes se plânge că, de când Ploutos a devenit preferatul oamenilor, el nu mai capătă de la barcagii darurile de altădată: prăjitură cu vin, miere și smochine uscate. Fragmente folositoare pot fi găsite și în piesele intitulate *Grataragii* (Ταγηνισταί), *Danaidele* (Δαναίδες) sau *Horai* (Ὅραι). De asemenea, versuri izolate din piese necunoscute întregesc acest mozaic.

¹ Adoptăm aici conjectura lui J. Henderson privind numele personajului (*Aristophanes, Birds, Lysistrata, Women at the Thesmophoria*, Loeb, 2000, p. 4).

Se păstrează numeroase fragmente de la mai mulți contemporani și rivali ai lui Aristofan. **Nicophon** compune *Cei ce-și câștigă hrana de pe urma muncii propriilor mâini* (Χειρογάστορες), în care acumulează în trei versuri nu mai puțin de douăsprezece nume de produse de patiserie diferite. **Metagenes** vorbește în comedia *Locuitorii din Thourioi în urmărirea perșilor* (Θουριοπέρσαι) despre un banchet imaginar în care, după mai multe sortimente de pește, sunt servite fripturi și cârnați, iar la urmă niște prăjituri fripte în tigaie. **Platon Comicul** într-un fragment din piesa *Phaon* (Φάων) dezvăluie în versuri gândurile ascunse ale femeilor, materializate în nume de dulciuri. De importanță mai mică, dar cu unele particularități originale, sunt **Archippos**, **Epilycos**, **Hermippos**, **Callias**, **Strattis** și **Philyllios**.

Spre sfârșitul secolului al V-lea **Apollophanes** în piesa *Dalis* (Δάλις), **Eupolis** în *Paraziții* (Κόλακες) și **Nicostratos** în *Patul* (Κλίνη) reiau unele dintre motivele aristofanești, aducând noi informații despre prepararea și servirea diverselor produse de patiserie. De interes sunt și fragmentele lui **Matro** din Pitana, autor de parodii.

β. Comedia medie și nouă

Schimbările produse în societatea greacă după sfârșitul războiului peloponesiac și-au pus amprenta și asupra literaturii. Comedia își încetează atacurile la persoană, coborând din agora în universul casnic. Numeroasele scene în care dialogurile exprimau direct sau voalat imagini obscene sunt înlocuite cu intrigi de familie cumpătat formulate. Acest lucru are un efect și asupra vocabularului culinar. Numele de dulciuri nu mai au nuanțe metaforice ascunse, limitându-se la sensul lor propriu.

Unul din cei dintâi reprezentanți ai comediei medii din secolul al IV-lea a. este **Antiphanes**. Numele de patiserie abundă în fragmentele păstrate de la el, în special în piesele *Descendenții Aphroditei* (Ἀφροδίτης γοναί), *Deukalion* (Δευκαλίων), *Timon* (Τίμων), *Cel hrănit pe cheltuiala statului* (Παράσιτος) și *Cel greu de vândut* (Δύσπρατος). În comediile sale apar uneori forme noi, locale, folosite de autor ca mijloc de caracterizare a personajelor. De la **Amphis** știm ce tip de plăcintă era servit în banchetul premergător unei nunți, din câteva versuri păstrate din piesa *Pasiunea nebună pentru femei* (Γυναίκομανία). Fragmente în care abundă mâncărurile se păstrează și de la **Eubulos** din comediile *Ankylion* (Ἀγκυλίων), *Fericirea* (Ὀλβία) și *Doicile* (Τιθαί). **Anaxandrides** atestă nume de plăcinte diferite de cele ale predecesorilor în *Protesilaos* (Πρωτεσίλαος). De folos pentru aspectul și ingredientele folosite în prepararea unor prăjituri este și piesa *Sărbătoarea nocturnă* (Παννυχίς ἢ Ἐριθοί) a lui **Alexis**. Uneori prima atestare a unui termen culinar apare la un reprezentant al comediei medii, așa cum este **Philetairos** în comedia *Oinopion* (Οἰνοπίων).

Precum Aristofan în cadrul Comediei Vechi, tot astfel Menandru în cea Nouă este sursa cea mai bogată în informații. Scene de sacrificiu, de nuntă sau laudăroșeniile unui bucătar sunt tot atâtea prilejuri pentru citarea unui variat inventar de dulciuri, în comediile *Făuritorul* (Δημιουργός), *Dyscolos* (Δύσκολος), *Falsul Herakles* (Ψευδηρακλῆς) și *Fata din Samos* (Σαμία).

De la **Diphilos**, contemporan cu Menandru, aflăm dintr-un fragment din piesa *Hecate* (Ἑκάτη) ce tipuri de plăcinte se mâncau la cină. Turte în onoarea Artemidei apar în piesa *Cerșetoarea* (Πτωχή) sau *Femeia din Rhodos* (Ῥοδία) a comediografului **Philemon**. Mai multe informații despre plăcinta „piramida” pot fi găsite la **Ephippus** în piesele *Efebii* (Ἐφηβοί) și *Cel din Kydonia* (Κύδων). **Euangelos** folosește forme diminutive pentru numele unor plăcinte, dovedind evoluțiile suferite între Comedia Veche și cea Nouă, așa cum rezultă din mai multe pasaje din comedia *Mireasa fără văl* (Ἀνακαλυπτομένη). De la un rival al lui Menandru, **Lynceus** din Samos, știm că exista o plăcintă de origine rodiană numită „arici”. Unele forme insolite apar și la **Nicostratos** în piesa intitulată *Tânăra servitoare* (Ἄβρα). Tot

aici poate fi citat și autorul de parodii, **Sopater**, care, în piesa *Porțile* (Πύλαι), vorbește despre o plăcintă preparată cu mac.

Începând cu secolul al III-lea a. foarte puțini mai sunt cei ce abordează acest gen literar. De folos cercetării de față mai este **Callippos** care vorbește în *Sărbătoare nocturnă* (Παννυχίς) despre ce tipuri de plăcinte erau oferite ca recompensă celui care a reușit să stea treaz în timpul unei ceremonii nocturne.

Pe lângă atât de numeroasele fragmente atribuite autorilor de mai sus pe parcursul a două secole, există un număr de versuri cu autor necunoscut, reunite în *Comica Adespota*. Și acestea sunt o sursă importantă, cuprinzând nume de plăcinte, uneori ca primă atestare.

5. FILOSOFIE

Cum este de așteptat, filosofii folosesc foarte rar termeni din vocabularul culinar. Doar sporadice raportări la viața concretă fac posibilă apariția unor asemenea cuvinte. În *Statul* (Πολιτεία) lui **Platon** anumite produse de patiserie sunt asociate cu ideea de lux. Unele dulciuri attice nu au ce căuta într-o cetate ideală, gastronomia fiind la fel de periculoasă pentru corp, așa cum este muzica prea diversificată pentru suflet, potrivit filosofului. **Aristotel** atestă forme diminutive ale unor cuvinte ce confirmă fragmente din Comedia Nouă. Elevul său, **Aristoxenos**, reia asocierea produselor de patiserie cu ideea de exces costisitor, așa cum apărea și la Platon. Mai multe informații pot fi găsite în aceeași perioadă la **Theophrast** în tratatul *Despre pietate* (Περὶ εὐσεβείας) sau în *Caracterele* (Χαρακτήρες), unde ridiculizarea *Superstiției* este un prilej pentru a enumera ce tipuri de turte sacrificiale erau închinat zeilor și în ce ritual. Un alt discipol al lui Aristotel este **Clearchos**, care, în lucrarea *Despre ghicitori* (Περὶ γρίφων), este singurul care atestă numele unui tip de plăcintă.

În secolul al III-lea a. **Chrysippos** vorbește despre îndepărtarea din banchete a parfumurilor și a dulciurilor, ca regulă pentru viața unui stoic, iar macedoneanul **Hippolochos**, contemporan cu Lynkeus și Douris, elevi ai lui Theophrast, i se adresează celui dintâi, într-un fragment păstrat la Athenaios, invidiindu-l pentru că putea asculta lecțiile maestrului și mânca totodată felurite plăcinte.

Mai târziu, în secolul I p., **Epictet** recomanda abținerea de la dulciuri ca treaptă absolut necesară pentru obținerea unei victorii la Olympia. Numai **Olympidoros** în secolul al VI-lea p. mai atestă astfel de termeni într-un comentariu la *Gorgias* al lui Platon.

6. ORATORIE, RETORICĂ, SOFISTICĂ

Primii oratori abia dacă amintesc câțiva termeni din vocabularul culinar, în schimb sofistica ce se dezvoltă după secolul al II-lea p. este o sursă importantă. În secolul al IV-lea a. **Demosthenes** menționează în discursul *Despre coroană* (Περὶ τοῦ στεφάνου) tipuri de dulciuri servite celor ce participau la ceremonialul bahic. Tot despre turte cu rol în sacrificiu vorbește și oratorul **Lycurgos** într-un fragment din *Despre sacrificiu* (Περὶ τῆς ἱερείας), păstrat de către gramaticul Harpocration.

Începând cu secolul al II p. sofisții și retorii, arhaizanți în această epocă, fie explică cuvinte mai vechi, întâlnite la alți autori, fie creează altele noi. **Philostratos** în *Vita Apollonii* (Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον) definește turta „boul”. **Philostratos Maior** în *Imagines* (Εἰκόνες) vorbește despre o turtă preparată din fructe uscate. O sursă importantă în epocă este **Lucian**. El este în același timp un creator de cuvinte din domeniul culinar în *Saturnalia* (Τὰ πρὸς Κρόνον) și un colecționar de termeni antici în lucrarea *Tragopododagra* (Τραγωδοποδάγρα) și *Lexiphanes* (Λεξιφάνης). **Aelian**, în *Varia Historia*, **Eudemos** și retorul **Aelius Aristides**, în discursuri, sunt surse colaterale ajutătoare. Mai valoroase sunt scrisorile lui **Alkiphron**, unde sunt atestate turtele „cheag” și „vierme”.

Cea mai importantă sursă pentru întreg vocabularul culinar grecesc este **Athenaios**. Originar din Naucratis, azi Chabbas el Anveyr, oraș situat pe unul din brațele deltei Nilului, a trăit la sfârșitul secolului al II-lea p. și în prima treime a secolului al III-lea. Monumentala sa operă *Banchetul înțelepților* (Δειπνοσοφισταί) este o veritabilă enciclopedie a antichității. Fiind structurată în cincisprezece cărți, primele trei se păstrează numai sub formă de rezumate și extrase. Athenaios are meritul de a cita sute de fragmente, în primul rând din comici, grupate în jurul unor teme. Pentru cercetarea de față esențiale sunt cărțile a III-a, unde vorbește despre numele pâinilor, și, în primul rând, a XIV-a, unde întocmește un catalog al produselor de patiserie. Cercetarea textului lui Athenaios trebuie însă făcută critic. Nu puține sunt cazurile în care numele unor pâini sunt confundate cu cele ale unor plăcinte. Uneori îi citează pe autorii din comedia veche cu lecțiuni diferite față de cele transmise pe cale independentă, semn că nu mai înțelegea semnificațiile metaforice ce se ascundeau în spatele textului. Această situație trădează adeseori actualizarea unor termeni culinari de-a lungul timpului, o indicație importantă pentru înțelegerea numelor de produse de patiserie în diacronie. De real folos este această lucrare și pentru dulciurile romane, multe din citatele reținute de către Athenaios referindu-se la acestea. Pe lângă textul propriu-zis, există și o *Epitoma*, utilă pentru că reia uneori nume de plăcinte cu forme eronate, datorate unor etimologii populare ce trădează epoca târzie în care rezumatul a fost alcătuit.

Ultimii oratori păgâni, împăratul **Iulian Apostata** și **Libanios**, în secolul al IV-lea p., îl imită pe Demosthenes atunci când acesta vorbea despre dulciurile servite la inițierea în ritualul bahic.

7. TEXTE SACRE, AUTORI CREȘTINI

Traducerea în greacă sub numele de *Septuaginta* a textului masoretic începând cu secolul al III-lea a. pune și problema echivalării unor nume de dulciuri din lumea iudaică. Este interesant de urmărit ce cuvinte aleg traducătorii în această perioadă și ce sens primesc acestea în noul context. Principalele cărți biblice în care apar astfel de termeni sunt *Exodul*, *Leviticul*, *Numerii*, *1-4 Regi*, *Ieremia*, *Iezechiel*, *Cântarea Cântărilor*, *Osea* și *Isaia*. Prin intermediul textului grecesc mai multe nume de dulciuri sunt împrumutate în latină în primele traduceri ale textului sacru.

În secolul I a. **Philon Iudeul** citează pasaje din *Septuaginta* explicând numele unor turte, continuat un secol mai târziu de către **Flavius Josephus** în *Antichitățile Iudaice*.

Începând cu secolul al II-lea p. primii autori creștini încep să utilizeze nume de turte din vechiul ritual păgân pentru a defini diversele produse de patiserie care apar în *Scriptură*. Este cazul lui **Clemens** din Alexandria și a lui **Iustinus Martyr**.

În secolul al IV-lea p. o întreagă pleiadă de părinți ai bisericii atestă, comentează, explică și definesc nume de turte care apar în *Septuaginta*: cei mai importanți sunt **Basilios**, **Cyrrillos**, **Eusebios** din Cezarea, **Gregorie** din Nyssa, **Gregorie** din Nazianz, **Ioannes Chrysostomos**, **Palladios**, **Synesios** și **Theodoret**. Aceiași autori evită însă constant să folosească acei termeni „compromiși” de utilizări cu sens metaforic în comedia attică din secolul al V-lea a. sau, atunci când o fac, îi atestă fie cu referire la ritualurile păgâne, fie la luxul care trebuie evitat, fie la diavol. De asemenea, aici poate fi citat și **Olympiodoros** Diaconul din secolul al VI-lea p.

b. Texte literare în limba latină

Raportul statistic de aproape patru nume de dulciuri în greacă față de unul în latină este determinat direct de sursele celor două vocabulare. Literatura latină oferă un număr redus

de texte care atestă astfel de cuvinte, împărțirea lor pe genuri literare nemaijustificându-se. Preferăm distincția simplă dintre poezie și proză.

1. POEZIE

Primele atestări ale unui nume de produs de patiserie în latină datează din secolul al III-lea a. **Ennius** amintește o turtă sacrificială în *Annales*. Un secol mai târziu, sub influența Comediei Noi, **Plaut** folosește în *Stichus*, *Poenulus* și *Menaechmi* numele mai multor plăcinte, care nu sunt împrumuturi din greacă, ci termeni latinești, care echivalau realități grecești. Din aceeași perioadă datează și autorul de *togatae* **Vettius Titinius**, care folosește creații insolite din vocabularul culinar. O sursă mai bogată este satiricul **Lucilius**. Genul literar, care prezenta scene din viața de familie, favoriza utilizarea unor asemenea termeni, inclusiv împrumuturi orientale.

În secolul I a. unele din *Saturae* ale lui **Varro** tratau despre numărul potrivit de oaspeți și despre pregătirea și aranjarea ospățului. De folos este și un fragment din poemul cinegetic al lui **Grattius Faliscus**, care dovedește existența unui nume de prăjitură grecesc. **Vergiliu** scrie în *Eclogae* despre niște turte oferite zeului Priap, iar în *Eneida* Aeneas și Iulus închină turte sacrificiale lui Iuppiter. Poemul *Moretum* din *Appendix Vergiliana* confirmă unele informații oferite cu un secol mai înainte de către Cato.

În aceeași perioadă **Horățiu**, atât în *Sermones*, cât și în *Epistulae*, asociază unele plăcinte cu luxul. Masa bogatului Nasidienus și obiceiul profesorilor blânzi de a da copiilor fursecuri pentru ca aceștia să dorească să învețe primele litere sunt contexte în care autorul folosește numele unor turte.

O sursă mai generoasă este **Ovidiu**, în primul rând în *Fasti*. Ceremoniile închinare diferiților zei erau obligatoriu însoțite de turte de cult adecvate, pe care autorul le menționează adeseori explicit, iar alteori sunt sugerate de context. În *Ars Amatoria* o femeie, care nu mai știe cum să stoarcă cadouri de la amant, îl face să creadă că este ziua ei gătind un anume tip de prăjitură.

În secolul I p. autorii de satire și epigrame sunt principalele surse. **Persius** satirizează comportamentul unui personaj care încearcă să înduplece cu orice preț voința lui Iuppiter cu ajutorul unei turte. **Iuvenal**, în invectiva lansată împotriva femeilor din *Satira* a VI-a, folosește nume de dulciuri de origine greacă pentru rezonanța lor străină, asociindu-le cu ritualurile egiptene închinare lui Osiris. Tot la el o plăcintă otrăvită poate fi sursa unei răzbunări sau o alta, înmiresmată, prilej de nuntă. Epigramele lui **Marțial** abundă în termeni culinari. Personaje precum Baeticus, Santra sau Atreus Caecilius sunt parodiate pentru mâncărurile bizare pe care le preferau. Uneori chiar titlul unei epigrame poate fi numele unui desert. Câteva informații pot fi obținute și din poemul *Siluae* al lui **Statius**.

O singură sursă poetică mai este de folos cercetării de față, dar foarte importantă. Din secolul al IV-a p. se păstrează *Iudicium coci et pistoris iudice Vulcano*, un poem atribuit unui anume **Vespa**, în care se înfruntă un bucătar cu un cofetar, avându-l drept arbitru pe Vulcan. Numele de patiserie atestate aici confirmă informațiile lui Chrysippos din Tyana din secolul I p.

2. PROZĂ

Frecvența numelor de dulciuri în proză este și mai rară. În secolul I a. **Cicero** folosește într-o scrisoare către Atticus o expresie care cuprinde numele unei prăjituri preparate cu vin nou. Un fragment dintr-o scrisoare a lui **Cassius** din Parma, citat de către Suetonius în *Viața lui Augustus*, atestă numele unei prăjituri de origine greacă.

În secolul I p., cum era de așteptat, mai multe atestări apar în *Historia Naturalis* a lui **Plinius cel Bătrân**, adesea sub influență grecească. Autorul explică etimologia unor cuvinte,

așa cum face atunci când vorbește despre un anume Pompeius Lenaeus care numise o varietate de dafin plecând de la numele unei turte. În *Epistulae ad Lucilium Seneca*, citând filosofi greci, se folosește de comparații din domeniul culinar pentru a fi mai convingător. De mult mai mare folos este romanul lui **Petronius**. Banchetul lui Trimalchio prilejuiește etalarea unor preparate culinare inedite, printre care și câteva dulciuri. Influența greacă este evidentă în primul rând din terminologia folosită. Multe pasaje pot fi înțelese pe baza informațiilor tehnice de la Cato.

În secolul al II-lea p. și romanul lui **Apuleius** este o sursă valoroasă. Mai multe tipuri de plăcinte sunt atestate numai la el. Descrierea unui cofetar și a unui bucătar prilejuiește menționarea unor preparate inedite. În epocă, lucrarea tehnică *Institutiones* a lui **Gaius** enumeră cele trei tipuri de căsătorii, una dintre ele purtând chiar numele unei prăjituri. În *Noctes Atticae* **Aulus Gellius** are meritul de a cita și comenta mai multe fragmente din *Satirele Menippeae* ale lui Varro, folositoare cercetării de față.

După această perioadă doar în câteva texte mai apar sporadic numele unor dulciuri. Obiceiurile culinare ale împăraților Hadrian și Heliogabal sunt descrise în **Historia Augusta**. În secolul al IV-lea p. **Ausonius** menționează un preparat cu miere. Mult mai târziu, în secolul al VII-lea p. **Venantius Fortunatus** atestă în *Vita Radegundis reginae Francorum* numele unei plăcinte de origine germanică.

3. TEXTE SACRE, AUTORI CREȘTINI

Autorii creștini de limbă latină folosesc nume de turte sub influența primelor traduceri în latină ale *Septuagintei*. Excepție fac **Tertullian** în *De spectaculis*, **Prudentius** în *Cathemerinon* și **Arnobius** în *Aduersus Nationes*, care atestă în mod particular mai multe nume de plăcinte, probabil de origine africană.

În *Itala* cuvintele din vocabularul culinar sunt fie împrumuturi directe din greacă, fie echivalări cu termeni din latină apropiați ca sens. **Hieronim**, urmărind acea *ueritas hebraica*, recomandă înlocuirea termenilor grecești cu nume din latină. Textele din *Vulgata* sunt relevante în acest sens. Uneori însă include în rândul cuvintelor de origine ebraică numele unor turte grecești. Există de asemenea pasaje din Noul Testament pe care le înțelege eronat din cauza unor termeni culinari.

În *De moribus contra Manichaeos* al lui **Augustin** este atestat numele unei prăjituri necunoscute. Mai târziu, episcopul de Lugdunum, **Eucherius**, pomenește nume de produse de patiserie tot cu referire la pasajele biblice, iar **Boethius** vorbește în *Commentarii in Ciceronis topica* despre tipurile de căsătorie, denumindu-le cu ajutorul unor turte.

E. Gramatici

a. Gramatici de limbă greacă

Începând cu secolele IV-III a. apar în Grecia școli de gramatică din nevoia de a se comenta și explica textele clasicilor. Pentru vocabularul culinar aceste tratate sunt o mină de informații dintre cele mai valoroase. Domeniul foarte precis al bucătăriei și terminologia tehnică folosită făceau din numele de dulciuri surse privilegiate pentru adnotările gramaticilor.

Cele mai vechi mărturii provin din secolul al IV a. de la **Philetas** din Cos, poet și gramatic deopotrivă. Este autorul unui tratat *Cuvinte dezordonate* (Ἰτακτοῦ) din care se păstrează, grație lui Athenaios, mai multe fragmente, în care era explicat sensul unor termeni culinari extrași din texte dintre cele mai vechi.

În secolul al III-lea a. gramaticul macedonean **Amerias** păstrează informații despre turtele preparate la Athena în cinstea lui Apollo în cadrul ceremoniei „ramurii de măslin”.

Contemporan cu acesta, **Aristophanes** din Bizanț oferă etimologii pertinente pentru numele unor plăcinte.

În secolul al II-lea a. **Dionysios Thrax** și **Apollodoros** din Athena explică termeni obscuri întâlniți la liricul Alcman.

O sursă importantă este și gramaticul **Trypho**, care trăiește la Alexandria înainte și în timpul domniei lui Augustus, autor al unui *Tratat de botanică* (Περὶ φυτικῶν αἰτιῶν) din care se inspiră Athenaios pentru definirea mai multor dulciuri. El păstrează mai ales termeni folosiți la Athena.

Începând cu secolul I p. numărul gramaticilor din care pot fi extrase informații folositoare acestui domeniu se înmulțește. **Seleucos** din Alexandria în lucrarea *Limbi* (Γλώσσαι) vorbește despre plăcinte de origine cretană. **Erotianos** atestă mai mulți termeni culinari din dialectului attic, culeși probabil mai ales din tratatele medicale. **Pamphilos** are meritul de a-l cita pe autorul opsartitic Iatrocles, iar **Heracleon** din Ephes este singurul care menționează un anume tip de prăjitură.

În secolul al II-lea p. **Aelius Dionysius** reia în lucrarea *Cuvinte attice* (ἸΑΤΤΙΚὰ ὀνόματα) definițiile întâlnite la alți autori. O sursă foarte bogată este gramaticul **Pausanias**, pe care îl va avea ca sursă mult mai târziu Eusthathius. **Moeris** face constatări lingvistice foarte importante, semnalând care sunt numele de plăcinte de origine attică și care sunt pangrecești. De asemenea, Polydeuces, cunoscut mai ales cu forma latinizată **Pollux**, alocă spații importante vocabularului culinar, citând și explicând adesea pasaje din comedia veche. **Aelius Herodian**, **Apollodoros** din Athena, **Theodoros** și **Philemon** sunt de asemenea gramatici des citați de către Athenaios.

Mai târziu, în secolul al V-lea p., fragmente din gramaticul **Helladius** din Alexandria sunt folositoare pentru a înțelege evoluția semantică pe care au suferit-o mai multe nume de dulciuri.

La toți acești autori se pot adăuga lucrări întocmite după secolul al XII-lea p., dar care au la bază texte vechi, astăzi dispărute. În primul rând trebuie citat episcopul Salonicului din secolul al XII p., **Eustathius**, care întocmește un comentariu la epopeile homerice. El îl citează frecvent pe gramaticul Pausanias și pare să-l cunoască pe Athenaios prin intermediul *Epitomei*. De la o distanță atât de mare față de antichitate și cu acces la numeroase surse, el simte nevoia unor explicații foarte amănunțite pentru unii termeni culinari, oferind astfel informații neprețuite. Nu de puține ori face etimologia unor nume de dulciuri. De mare folos din aceeași perioadă este și comentariul la Aristofan al lui **Ioannes Tzetzes**. Un secol mai târziu gramaticul **Thomas Magister** vorbește în *Ecloga nominum et uerborum Atticorum* despre mai multe plăcinte cu miere, diferențiind numele lor.

În categoria informațiilor date de gramatici intră și numeroasele *Scholia* păstrate din antichitate pentru diverși autori. În ordinea importanței lor, pentru studierea numelor de dulciuri, trebuie citate în primul rând *Scholia in Aristophanem*. Adesea, anumiți termeni nu pot fi înțeleși decât cu ajutorul acestor adnotări întocmite după secolul al III-lea a. Alteori, în aceste note sunt atestate denumiri insolite pentru produsele culinare clasice. De folos sunt și *Scholia in Euripidem*, *Scholia in Theocritum* și *Scholia in Lucianum* fără de care mai multe pasaje ar rămâne obscure. Nu în ultimul rând trebuie amintite și așa numitele *Lexica Segueriana*, citate dispartate ale unor gramatici anonimi, în general de epocă târzie, care aduc uneori informații unicat.

b. Gramatici de limbă latină

Una dintre cele mai importante surse este tratatul *De lingua latina* al lui **Varro**. Mai multe nume de dulciuri sunt explicate aici, iar etimologiile propuse de autor în aceste cazuri

sunt credibile. Din epocă se păstrează câteva fragmente utile și din gramaticul **Nigidius Figulus**.

În secolul al II-lea p. **Pompeius Festus** abreviază lucrarea lui Verrius Flaccus *De uerborum significatu* păstrând numeroși termeni culinari vechi.

În secolul al IV-lea p. comentatorul lui Vergilius, **Seruius Honoratus**, explică cele câteva nume de turte existente în *Eneida*. Mai utile sunt fragmentele din tratatul *Ars grammatica* al lui **Flavius Sosipater Charisius** și cele din *De compendiosa doctrina per litteras* al lui **Nonius Marcellus**, în care sunt citate numeroase texte antice.

Mai târziu, în secolele V și VI p., pot fi amintiți **Phocas** și **Priscianus** care citează sporadic, uneori cu forme deformate, nume de plăcinte.

Surse mai importante sunt *Origines* ale lui **Isidor** din Sevilla, dar mai ales rezumatul operei lui Festus pe care îl alcătuiește în secolul al VIII-lea p. **Paulus Diaconus**. De aici avem cele mai multe informații, foarte valoroase pentru că provin, prin intermediul lui Festus, din secolul I a. de la Verrius Flaccus.

Scholia în limba latină sunt mult mai sărace față de cele grecești în informații legate de vocabularul culinar. Numai *Scholia in Horatium* pot fi utilizate cu folos.

F. Lexicografi

a. Lexicografi de limbă greacă

Începând cu secolul I p. în lumea greacă se alcătuiesc dicționare explicative. Se simțea nevoia explicării termenilor vechi, al căror înțeles devenise cu timpul necunoscut. Unul din primele lexicoane, folosite pentru cercetării de față, este cel al gramaticului **Valerius Harpocration** referitor la discursurile celor zece oratori attici, intrați deja în canon (Περὶ τῶν λέξεων τῶν δέκα ῥητόρων). Cu ajutorul lui înțelegem sensul unor termeni culinari atestați la Demosthenes.

O întreprindere similară, dar de mai mici dimensiuni, este cea a sofistului **Timaeus** din secolul al III-lea p. El este autorul unui *Lexicon Platonicum* (Τιμαίου σοφιστοῦ ἐκ τῶν τοῦ Πλάτωνος λέξεων), în care explică mai multe nume de turte sacrificiale.

De folos pentru stabilirea originii attice a unor nume de plăcinte este și *Vocum Atticarum collectio* (Ἀττικῶν λέξεων συναγωγή) a gramaticului **Orus** din secolul al V-lea p.

Cea mai importantă sursă lexicografică, comparabilă din punctul de vedere al bogăției informațiilor cu *Deipnosophisti* lui Athenaios, este dicționarul lui **Hesychios**, considerat ca aparținând secolului al V-lea p. Sub acest nume s-a păstrat însă o compilație de lucrări lexicografice, care-și are originea în epoca alexandrină. Bogăția informațiilor este neprețuită, conținând extrase din surse vechi, astăzi pierdute. Acestui dicționar i se datorează cunoașterea a numeroase nume de dulciuri, multe dintre ele *hapax*-uri. Nu de puține ori însă textul trebuie tratat cu prudență, pentru că multiplele interpolări survenite de-a lungul vremii au alterat atât forma unor termeni, cât și înțelesul lor. Hesychios este de asemenea principala sursă pentru lexicoanele ulterioare.

Unul din cele mai importante dintre acestea este cel al **Photios** din secolul al IX-lea p., care are însă și multe informații noi, provenite din alte surse. Din aceeași perioadă datează și *Etymologicum Genuinum*, util pentru confirmarea unor surse mai vechi.

De o valoare similară dicționarului lui Hesychios este și cel transmis sub numele lui **Suidas**, sau Suda, datat în secolul al X-lea p. Astfel de dicționare se alcătuiesc și mai târziu, cum este cel din secolul al XI-lea p. numit *Etymologicum Gudianum*, și, mult mai valoros pentru informațiile din domeniul culinar, în secolul al XII-lea p., *Etymologicum Magnum*.

Din aceeași perioadă poate fi menționat și *Etymologicum Symeonis*. Un lexicon intitulat **Pseudo-Zonaras** pare să dateze din secolul al XIII-lea.

b. Lexicografi de limbă latină

În latină nu s-au păstrat dicționare de autor similare celor de greacă. Există însă numeroase glose, multe dintre ele vechi, altele adăugate până spre sfârșitul Antichității și chiar în Evul Mediu, reunite și publicate sub numele de *Corpus Glossariorum Latinorum*. Ele sunt de un real folos pentru studierea numelor de dulciuri, pentru că multe astfel de cuvinte sunt numai aici explicate sau atestate. Unele glose erau bilingve, latină-greacă, fiind astfel o sursă utilă și vocabularului grecesc.

G. Texte epigrafice și papirologice

a. Texte epigrafice și papirologice în limba greacă

O cercetare a vocabularului culinar, care s-ar limita numai la textele autorilor transmise sub formă de carte, ar fi cu siguranță incompletă. Studiarea inscripțiilor și a papirilor este absolut necesară, oferind informații foarte valoroase, care completează sau înlocuiesc sursele literare. Avantajul acestor izvoare este, în primul rând, că au ajuns la noi nealterate de actualizările inerente produse în textele literare. De asemenea, datarea lor destul de precisă oferă informații certe despre existența unui cuvânt într-o anumită perioadă și într-o anumită regiune.

Nume de dulciuri sunt atestate în inscripții începând cu secolul al V-lea a. Texte epigrafice de la Delphi, Milet și din Creta confirmă existența unor turte de cult. Cele mai multe mărturii vin însă din secolul al IV-lea a. în inscripții din Arcadia, Beoția, Caria, Ionia și din calendare de cult din insula Cos, unde se precizează cu exactitate ce tip de turtă trebuia oferit fiecărui zeu. Din secolul al III-lea a. informații utile provin din insulele Rhodos și Thera.

Începând cu secolul I p. mai mulți papiri, unii sub formă de incantații magice, atestă termeni din vocabularul culinar. Nu lipsesc nici inscripțiile din Rhodos și Chios. În secolele următoare textele papirologice, în special cele descoperite la *Oxyrhynchos*, oferă cele mai multe informații, în special cele cu conținut privat. Adeseori sursele literare sunt confirmate de aceste texte, explicându-se înțelesul unor nume de dulciuri.

b. Texte epigrafice în limba latină

În latină doar câteva inscripții sunt de folos cercetării de față. Un text epigrafic de la Praeneste din vremea lui Augustus atestă pentru prima dată numele unei turte de cult. Din aceeași perioadă datează și *Acta ludorum saecularium quintorum*, unde numele mai multor prăjituri, inclusiv de origine greacă, apar pentru prima dată. Utile sunt și câteva inscripții unde anumite plăcinte sunt oferite ca donație publică.